

УДК 34.929 Крстић Н.(093.2)
323(497.11)“18“(093.2)
94(497.11)“18“(093.2)

ПОГЛЕДИ
Views

НИКОЛА КРСТИЋ: СРБИН ИЗ АУСТРО-УГАРСКЕ И ИНТЕЛЕКТУАЛАЦ У СРБИЈИ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Прилог проучавању српске елите

Др Латинка ПЕРОВИЋ

Истина се ретко кад допада свету.
Никола Крстић

Међу дневницима и мемоарима писаним у Србији у другој половини XIX века,¹ *Дневник* Николе Крстића² заузима посебно место. Историчари су га, са мање или више обзира, користили још док је био у рукопису,³ а његово издање у осам томова већ почињу да разлиставају и тематизују.⁴

Са прекидима, Никола Крстић је водио *Дневник* од 31. децембра 1859. године до 20. августа 1896. године: то је, безмало, цела, врло бурна, друга половина XIX века.⁵ Обухватајући и приватни и јавни живот аутора, *Дневник* је својеврсна тотална историја Србије у поменутом раздобљу:

¹ Ову дневничку и мемоарску оставштину почела је, деведесетих година прошлог века, да објављује Српска књижевна задруга – едиција *Српски мемоари*, а у овом веку наставио Завод за уџбенике – едиција *Два столећа*.

² Никола Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I–II, приредили Александра Вулетић и Милош Јагодић, Завод за уџбенике, Београд, 2005; Исти, *Дневник. Приватни живот*, I–II, приредила Александра Вулетић, Београд, 2006, 2007; Исти, *Дневник. Јавни живот*, I–IV, приредио Милош Јагодић, Београд, 2005, 2006, 2007.

³ В.: Милош Јагодић, „*Дневник* Николе Крстића као извор за ликове владара из династије Обреновића у делима Слободана Јовановића“, Округли сто *Дневник* Николе Крстића – извор за друштвену и политичку историју Србије и српског народа у другој половини XIX века, Завод за издавање уџбеника, Београд, 23. април 2008.

⁴ Округли сто *Дневник* Николе Крстића – извор за друштвену и политичку историју Србије и српског народа у другој половини XIX века.

⁵ Крстић је правио прекиде у вођењу *Дневника* због болести. Најдужи прекид је направио после женидбе јер је у супрузи нашао саговорника: „имам с ким да говорим о свему и о свачему што ми је на срцу, на уму и на души“. Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, III, стр. 99.

политичка, друштвена, културна историја, као и историја свакодневице. Тематска ширина *Дневника* Николе Крстића је и за ову врсту историјских извора без преседана. Постоји више целина које се могу издвојити и свака за себе посматрати: династија Обреновића (кнежеви Милош и Михаило, кнез и краљ Милан и краљ Александар);⁶ институције државе и друштва (двор, скупштина, влада, а затим: школа, црква, војска, суд, полиција); научне и културне институције (Лицеј, Велика школа, Учено друштво, Српска академија); државници (Илија Гарашанин, Јован Мариновић, Коста Цукић, Миливоје Блазнавац, Јован Ристић); социјалисти и радикали – „пређе комуници“ (Адам Богосављевић, Јеврем Марковић, Драгиша Станојевић, Васа Пелагић, Пера Тодоровић, Никола Пашић); политичке партије (Радикална, Напредна, Либерална) – њихове владе и њихови крвави међусобни обрачуни (1883, 1887, 1889, 1893); избори и изборна воља; парламентаризам (либерална и народна демократија); уставни (1869, 1888) и уставне кризе (1894); финансије; друштвени слојеви (сељаци, чиновници, свештеници, интелигенција); жене;⁷ друштвене појаве (непотизам, политичка убиства и атентати, хајдучија); друштвене карактеристике (непросвећеност маса, полуобразованост и егоизам интелигенције, некомпетентност, подмитљивост). Белешкама о источној кризи 1875–1878. године и њеним последицама по спољни положај Србије (ратови 1876. и 1877–78, стицање државне независности одлуком великих сила на Берлинском конгресу 1878) и стање у њој (неспремност за ратове, страдање становништва и још веће осиромашење земље) – Никола Крстић је испунио странице и странице сво-

⁶ Латинка Перовић, „Личност кнеза Михаила на страницама *Дневника* Николе Крстића“, *Округли сто Дневник Николе Крстића...*; Сузана Рајић, „Никола Крстић о владавини Александра Обреновића“, *исто*.

⁷ Није, барем до сада, познат историјски извор у коме је жена као тема толико присутна као у *Дневнику* Николе Крстића. Он пише о бројним женама са којима је био у вези (сиромашне, проститутке, удовице, удате). У белешкама *ex tempore* Крстић је, посматрајући с ванредном проницљивошћу жене из династије Обреновића, дао њихове fine психолошке портрете, који делују као настали *a posteriori*. Кнегиња Јулија је дискретна велика дама. Краљица Наталија је хладна према краљу Милану – дочекивала га је у мидеру, рада је друштву младих жена, „које су истом искочиле из детињских година“, властољубива до себичности не само према краљу – супругу, него и према краљу – сину. Затим портрети жена, тада ретких, у јавном животу: Катарине Миловук и Персиде Пинтеровић, чија су имена неодвојива од Више женске школе. У исто време, Крстић региструје појаве које говоре о положају жене у једном заосталом и зато суровом друштву: „Панчић (Јосиф) ми... приповеди како је у народу нашем – он је био више година окружни лекар – рђав обичај да жени трудној не даду да се лежећи породи, него јој говоре: „Јаднице! Треба кад те највеће мукe сналазе да те људи нађу са обраменицом на леђи да идеш по воду, па кад те ко запита како ти је, да не кажеш нипошто шта ти је, него да се изговориш ма како, па да се у вајату испразниш – да родиш – да те нико не зна“. Стога, рече Панчић, жене су у Србији од 30 година праве бабе. Откуд се ови оваки опаки обичаји увукоше у народ Бог би знао; еле, то су зла којима би што пре требало доскочити, а која излечити врло је тешко“. Никола Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, стр. 52. В.: Јасмина Милановић, „Томанија Обреновић у *Дневнику* Николе Крстића“, *Округли сто Дневник Николе Крстића...*; Александра Вулетић, „Друштвени контекст мушко-женских односа у *Дневнику приватног живота* Николе Крстића“, *исто*.

га *Дневника*.⁸ О рату са Бугарском (1885), који је он сматрао лакомисленим и у коме је назирао почетак краја династије Обреновића – такође. И, дабومه, о ослобођењу и уједињењу српског народа и тешкоћама да се оно оствари с обзиром на положај Србије између три империје – Турске, Русије и Аустро-Угарске. Али и с обзиром на неодређене тежње у народу, непречишћене појмове, као и недостатак људи од карактера у интелигенцији.⁹

Крстићеви извори су разноврсни: штампа, књиге, полицијски и судски списи, путовања, мисије. Али најважнији су актери и стварне и привидне динамике у земљи: краљеви, намесници, министри, дипломати, црквени великодостојници, посланици, новинари. У овом бројном и шароликом друштву Крстић, међутим, није налазио интелектуалне партнере. Још мање, људе са којима је делио схватања и у које је могао имати поверење. У такве су спадали државници Јован Мариновић и Коста Цукић и научници Ђура Даничић и Јосиф Панчић. Најближи му је био историограф Лазар Арсенијевић Баталака. Осећај интелектуалне осамљености и јесте главни разлог због кога Никола Крстић своје мисли поверава хартији.¹⁰ Он има свест о посебности сопствених погледа, али и о њиховом значају. Зато, ако не може да их саопшти савременицима, он жели да сачува сведочанство о њима како би, једном, послужили за писање историје.¹¹ Објављивање *Дневника* ставља на пробу баш ову намеру његовог аутора. Колико, дакле, погледи Николе Крстића на време о коме је он, као савременик, дневно правио белешке, могу да послуже „при израђивању историје“ тога времена данас? Али пре тога треба установити шта условљава посебност и усамљеност погледа Николе Крстића, којих је и сам свестан.

⁸ В.: Људмила Кузмичова, „Никола Крстић и велика Источна криза“, *исто*.

⁹ „Србија постаје све више пољем унутрашњих трења и жртвом личних амбиција. У простоме свету појављују се и постоје нејасне жеље, неразумљиве тежње. Од научених људи нико те тежње не разуме, него појединци у име народа хоће да себе и друге увере да се те жеље кумулишу у тежњама за већим политичким слободама, које слободе народ не разуме, за које он није дорастао још... По моме тврдом уверењу, нама је најпреча потреба да се интелигенција наша освети; она да напусти све себичачке тежње; она међу собом да се боље позна и она да узајамном сагласношћу, ако би се постићи могла, утврди неки програм за заједнички рад, старајући се да тај програм постане општи програм све интелигенције у целој земљи. Док се ова сагласност у тежњама и радња интелигенције не постигне, донде ће они који долазе на Скупштину, подбадани сад од једних, сад од других, тумарати десно и лево и тим тумарањем заводиће се народ у заблуду; а заведен у заблуду народ, да Бог да да остане способан и кадар унапредити своје стање!“ Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II, стр. 253.

¹⁰ „Број оних с којима се ја састајем и особито број оних с којима се поверљивије разговарам врло је мален, па зато ми је често потреба да се разговарам сам са собом“. Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, III, стр. 99.

¹¹ „Више од три недеље прође, не забележених ништа. То не ваља. Ако ове белешке имају да послуже кад за материјал при израђивању историје садањег времена, или ако треба да објасне кадгод догађаје који се данас збивају и који после много година постаће неразумљиви ако остану необјашњени, онда би требало да су белешке тачне и уредне, а не испрекидане, као ове моје“. *Исто*, стр. 79.

Никола Крстић није само хроничар: он има чврсто становиште, које његовим белешкама кроз дуго време и о разним питањима даје унутрашње јединство и целовитост. Осам томова његовог *Дневника* оставља утисак као да су писани накнадно, са већег временског одстојања од догађаја, и као да их је писао неко са стране а не изнутра. У исто време, савремени читалац у *Дневнику* препознаје своје доба, само што неки феномени имају нове персоналне изразе. Откуда дистанца, продорност, уочавање тенденција, односно могућности и ограничења развоја српског народа и Србије као државе? Одговори на ова питања су и најважнији са становишта вредности *Дневника* „при израђивању историје“. Да би се, пак, на њих одговорило, потребно је окренути се личности аутора *Дневника*, то јест самом Николи Крстићу.

О животу и раду Николе Крстића писали су Стојан Новаковић, Живојин М. Перић, Гојко Никетић, Милан Ђ. Милићевић и Љубомир Ковачевић.¹² Сви за *Споменицу*, која је била *издана приликом ступања у живот задужбине покојникове*.¹³ После овог повода од пре сто година до објављивања осмотомног *Дневника* Николе Крстића на почетку XXI века није било другог важнијег повода за бављење самим Николом Крстићем. А он то заслужује из два разлога.

Прво, Никола Крстић је био Србин из Угарске. У Србију је дошао 1853. и у њој остао до своје смрти 1902. године. Његово искуство је значајно са становишта политичке и културне интеграције српског народа, који је живео у различитим културно-цивилизацијским круговима. Са вредностима културно-цивилизацијског круга у коме је формиран: вером у разум и владавину права, у закон као услов напретка и слободе, као и у постојање општег добра – Никола Крстић је у Србији био и остао објективно *други: странац, пречанин, Шваба*.¹⁴ То је утицало на његов положај и у државној

¹² *Др Никола Крстић. Споменица издана приликом ступања у живот задужбине покојникове*, Српска краљевска академија, Посебна издања, 26, Београд, 1908.

¹³ Никола Крстић је своју имовину и своје рукописе завештао Српској краљевској академији. В.: Д-р Никола Крстић, Тестамент; Правила задужбине д-ра Николе Крстића у: *Споменица...*

¹⁴ Никола Крстић бележи реакције на свој избор за председника Касационог суда. „И кнез (Милан) спомену ту околност да нисам овде (у Србији) рођен: „Ви сте овде већ двадесет година и још се нисте природили““. „Кујунџић ми такође данас честита и држим да му је честитање искрено; рече да се радује што је задовољено науци, а и томе што се каже да се прави разлика по рођењу, па нека се види да то не стоји“. Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II, стр. 287.

Индикативно је и оно што је Милан Ђ. Милићевић рекао у свом опроштају од Николе Крстића: „Рођен у земљи другој, васпитаван у школама туђим, Крстић је, дошавши у нову отаџбину, себе управо преваспитавао како би се умео правилније налазити и кретати у средини новој и у приликама новим. И у том је похвално напредовао!“ Милан Ђ. Милићевић, „Говор на опелу д-ра Николе Крстића 13. јануара 1902. године“, *Споменица...*, стр. 481.

служби и у науци. У заосталој Србији, која је оскудевала људима од знања, Никола Крстић је са свом спремом и свим способностима доспео до председника Касационог суда и потпредседника Државног савета. Није га било ни међу првим члановима Српске краљевске академије иако се неки од њих, по свом делу, нису могли мерити са њим. То, међутим, није утицало на његову моралну и интелектуалну позицију. Да би је потпуно изразио, било му је потребно вођење дневника. Али савременици су били свесни високог личног интегритета Николе Крстића: зато су му и поклањали поверење.¹⁵ Најзад, ако је место рођења утицало на каријеру Николе Крстића, разлози за његово уклањање из Касационог суда и пензионисање у Државном савету леже у његовом непристајању на повреду Устава и закона. Опет, посредно, његово порекло. То јест, вредности културно-цивилизацијског круга у коме је формиран: разум и закон. Али и свест о општем добру. Она не постоји не само у народу него ни у највишем народном представништву ни у интелегенцији.¹⁶ Никола Крстић има ту свест. Са становишта општег добра, он реагује и на неправде за које сматра да су њему лично учињене: господски и кад та реч од силне употребе и злоупотребе не би била испражњена – као родољуб. Иако, као што је речено, није био члан Српске краљевске академије, Никола Крстић је своју имовину и рукописе њој оставио. Другим речима, како Стојан Новаковић каже: „Ако је Н. Крстићу иоле било жао што није ушао међу чланове Српске Краљевске Академије, он се својим родољубивим тестаментом зато стоструко наплатио. Он је показао да доиста не претендује на одликовања која ће се заборавити чим се склопе очи, јер је изабрао одликовање вечито, које га је повратило у Академију, да као добротвор суделује на задатку њеном не тек само кроз један нараштај, него кроз све редом, непрестано напредујући онако као и наука. Јер је рад добротворства, ма и маленог, онако исто леп, вечит и непресушан као и рад вечно младе науке!“¹⁷

Друго, Никола Крстић је био интелектуалац у модерном смислу речи. Са припадницима врло малобројне интелектуалне елите повезивали су

¹⁵ Лазар Арсенијевић Баталака оставио је Николи Крстићу своје рукописе, а Илија Коларац – извршење свога тестамена. Кнез Михаило му је поверио уређивање породичних питања, а краљ Милан му је поверио да заједно са Глигоријем Гершићем управља имањем малолетног краља Александра.

¹⁶ Скупштина је одбила предлог да изрази захвалност Миши Анастасијевићу за његов дар „народу и наукама“: „Јамачно су само ниски духови могли из ниских побуда одбити овакав предлог! Капетан Миша, поклонивши палату од 120.000 дуката народу и наукама, заслужује да му народ каже „Хвала!“ И гле! Скупштина се ту горди и не чини то, а с хвалом прима позив на ручак и на бал (Кнежев дан – Л. П.). Заиста страшна иронија за свест народну, којом се волемо толико поносити... Много, врло много, треба нами да дођемо до свести, али то и тешко иде, ако свест значи сазнање ствари и ако та реч није тек го и празан израз“. Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, I, стр. 76.

¹⁷ Стојан Новаковић, „Д-р Никола Крстић; живот му и рад“, *Споменица...*, стр. 89.

га критичко посматрање развоја државе и друштва и песимистичко гледање на будућност народа и земље.¹⁸ Али и међу њима Никола Крстић се издваја. И једно и друго, и сличности и разлике између припадника малобројне интелектуалне елите у Србији друге половине XIX века могу се установити тек када се упореди оно што је сваки од њих поверавао хартији: њихови дневници и мемоари. Објављивање ових историјских извора је не само олакшало упоређивање него га је и наметнуло. Оно је, пре свега, дало нову перспективу проучавању интелектуалне елите у Србији друге половине XIX века: самим тим и нову перспективу проучавању историје Србије у овом раздобљу.

Показује се и да је потоња генерација интелектуалне елите,¹⁹ у тежњи да освоји позиције и у политици – пошто их је у науци, образовању, култури и државном апарату већ имала – да ни у политици не остане „осујећена генерација“, свој легитимитет, у великој мери, заснивала на негацији претходне генерације. При томе су коришћене осуде изречене у унутарпартијским и међупартијским обрачунима. Да би се одбацили погледи, дискредитоване су личности. Жигосани као *династички и страни плаћеници, као аустрофили, пречани и Швабе*, били су, отворено или прећутно, перципирани као издајници. Наука је ту перцепцију више учврстила него што ју је преиспитала. У овом погледу, посебно велики утицај имало је дело Слободана Јовановића. Његова интерпретација Пере Тодоровића, Милана Пироћанца, Владана Ђорђевића, као и његова употреба Николе Крстића, била је у српској историографији, све доскора, доминантна.²⁰

За разлику од других припадника интелектуалне елите његове генерације, Никола Крстић никада није припадао ниједној политичкој партији.²¹ Он је сматрао да у Србији и нема правих политичких парти-

¹⁸ У овај су круг убрајани Милутин Гарашанин, Владан Ђорђевић, Пера Тодоровић, Паја Михаиловић, Јован Жујовић, Милан Ђ. Милићевић, Живан Живановић: „мање или више разочарани интелектуалци и политичари позног 19. века“. Том кругу припада свакако и Милан С. Пироћанац, али и Стојан Новаковић. В.: Владимир Јовановић, „Критицизам и аутоцензура у Дневнику Николе Крстића“, Округли сто Дневник Николе Крстића.

¹⁹ У ову генерацију убрајани су: Светолик Јакшић, Јован Јовановић Пижон, Слободан Јовановић, Божа Марковић, Миле Павловић, Јаша Продановић, Павле Поповић, Михаило Гавриловић, Љуба Стојановић, Милован Миловановић. В.: Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић*, Београд, 2007, стр. 494.

²⁰ В.: Латинка Перовић, *Пера Тодоровић*, Београд, 1993; Иста, „Научник и политичар Јован М. Жујовић (Прилог проучавању елите)“, *Токови историје*, 1–2, Београд, 1999, Иста, „Милан Пироћанац – западњак у Србији 19. века“, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 3. Улога елита*, Београд, 2003; Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић...*; Мира Радојевић, *Научник и политика: политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд, 2007; Милош Јагодић, „Дневник Николе Крстића као извор за ликове владара из династије Обреновића“, Округли сто Дневник Николе Крстића...

²¹ Краљу Милану: „нисам... ниједној влади систематичан противник, као што нисам ни слепа присталица“. „Ја му (краљу Милану) рекох да сам се свагда старао да свој рад доведем у сагласност са законима...“ „Ја не бејех срећан да ниједну владу задовољим, али ја немам

ја.²² Карактером постојећих политичких партија (Радикалне, Напредне и Либералне) објашњавао је доминацију страсти и егоизма у политичком животу и у вођењу јавних послова. Неизвесност и страх држали су земљу у непрестаној грозници и удаљавали је од реалних и достижних циљева. По Николи Крстићу, то је „нека болест“.²³ Као и други њему савремени писци дневника и мемоара, и он је јадиковао: *јадан српски народ*.²⁴ И питао се: „Кадли ће Србија добити за државне људе који ће гледати даље од носа, разумевати државне потребе, старати се да учине што ће корист земље захтевати. Толико нам много треба да се уради, а не радимо ништа, баш ништа“.²⁵ Али нико, осим можда Милан Пироћанац, није толико као Никола Крстић трагао за узроцима болести и био начисто који би лекови могли водити оздрављењу. Обојица су, на страницама својих дневника, понављали: разум, закон, опште добро.²⁶ Чинили су то из различитих позиција.

Милан Пироћанац је био један од вођа Напредне странке и председник владе која је започела прве свеобухватне реформе – одозго. Никола Крстић је био високи државни чиновник и као такав – човек дужности али не и бирократа.²⁷ Делујући са позиција разума, закона и општег добра, он није правио уступке ни краљу, ни надлежном министру, ни сељачкој Скупштини, која је одбијала да га слуша јер га није разумела. Веровао је у ефикасност оних форми за које земља има кондицију, у усклађеност жеља и могућности. Без тога се све претвара у своју супротност, која неизбежно

у томе шта себи да пребацим“ . Никола Крстић, *Дневник. јавни живот*, III, стр. 115, 147. Јовану Ристићу: „ја не припадам ниједној партији и према свакој сам се влади лојално односио и лојално вршио сам послове који су ми били поверени“ . *Исто*, IV, стр. 69.

²² „Ми управ и немамо политичких партија; ми имамо само људе који се међусобно због приватних одношаја не слажу, а не што су им политички назори различни и супротни; који и ако се можда у свима појединостима међу собом не слажу, опет зато у главном се не разилазе“ . Никола Крстић, *Дневник. јавни живот*, II, стр. 307.

²³ „Панчић (Јосиф) ми причаше како је по Србији потрешено правно стање. Пожари се догађају... и људима пале сена, жита, куће. Чиновништво се не слаже, један на друго режи, један другом копа раку. *Малом овлађује код нас нека болест, којој би требало тражити узрока, да јој се може наћи лека* (подв. Л. П.). ‘Свет се покварио’, ‘неваљани су људи’, ‘непоштени смо’, и т. д. само су празне фразе; ништа не значе, или значе врло много. Много значе, ако је истина да смо покварени сви махом. Но, тад треба да се оканемо старања о бољој будућности, јер што труне, то не цвета; поквареност не даје базиса за радњу о будућности. Има код нас зала и неваљалстава, али има и добрих страна. Зашто се не гледа да се те добре стране експлоатишу на опште добро?“ *Исто*, I, стр. 341.

²⁴ „Јадни патничке мој, драги српски народе! Хоће ли доћи време да данеш једном душом? Хоће ли куцнути час томе уједињењу? Или су сви ови догађаји (рат са Бугарском 1885. – Л. П.) што се збивају, предигра трагедији, у којој ћеш ти, вековни мучениче, бити главни јунак!... Нека ти Бог да снаге да све те тешкоће савладаш... Мени се стеже срце при помисли какви тешки дани чекају милу Србију, мили српски народ!“ *Исто*, III, стр. 181.

²⁵ Никола Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, II, стр. 44.

²⁶ В.: Милан Пироћанац, *Белешке*, приредила Сузана Рајић, Београд, 2004.

²⁷ „Код нас се... уопште слабо гаји осећање дужности. Отуд је што олако напуштамо и не вршимо послове који су нам у дужности“ . Никола Крстић, *Дневник. јавни живот*, IV, стр. 70.

води у деморализацију.²⁸ Никола Крстић је управо са овог становишта посматрао и законодавну власт Скупштине и парламентаризам у Србији.²⁹ И Учено друштво које је заменила Академија, и Лицеј који су намеравали да претворе у универзитет, и идеју о енциклопедији.³⁰

Људи попут Милана Пироћанца и Николе Крстића били су ретки узорци просвећене елите, која је била потребна Србији, нарочито после стицања државне независности. Ако, како су обојица писали, полуобразова-на, коруптивна и шовиментна интелигенција није представљала основу за настанак просвећене елите, како се онда до ње могло доћи? Карактеристично је да су и Милан Пироћанац и Никола Крстић увек тежили личној материјалној сигурности, и да су у томе успели.³¹ Првome је то омогућило да се из политике врати адвокатури, другome да из државне службе оде у пензију, а обојици – да се у својим дневницима предају размишљањима. У

²⁸ „Ми имамо у се много самопоуздања и у томе смо као они лакоумци који без промишљања многог примају на себе најрететније послове, па тек после виде да за њих нису дорасли и зато их или не сврше, или их сврше сакато, наопако“. *Исто*, IV, стр. 52.

²⁹ „У Скупштини влада гомила људи, који и кад би имали чисту савест и неокаљано поштење, или управ и боље који кад би имали најчистије, најлојалније намере, не би могли бити способни да врше послове законодавства, јер су неуки. Људи који једва умеју читати, а од којих неки не знају ни то, ти људи својом множином решавају питања законодавства. Не имајући јасних појмова ни о томе шта је власт њихова, ни о томе шта су државне потребе, руковођени интересима својих села, предела, срезова, с ограниченим својим хоризонтом посматрања, не могу имати снаге да се уздигну на висину с које би беспристрасно могли посматрати и решавати државне ствари. Како ли ће се то развити, сам Бог зна“. *Исто*, II, стр. 275. „У Србији ни данас (септембар 1895. – Л. П.) нема довољно елемената за парламентарни живот. Осим чиновника, већином полуобразованих, већина је скупштинара сељак са неколико свештеника и трговаца из унутрашњости“. *Исто*, IV, стр. 262. „Србија нема интелигенције независне и сазреле за парламентарни живот онакав какав постоји у Европи; Србија нема довољно елемената да се из скупштинске већине образује влада“. *Исто*, III, стр. 316.

³⁰ „Време ће показати да ли је уопште било умесно што је укинута Учено друштво и што је место истог основана Академија. Панчић (Јосиф) с ким сам се о томе поодавно разговарао, мишљења је да је сувише рано за нас подизање Академије. А да је то истина, види се отуд што међу академицима има људи самоуких... и људи који нису научно образовани... па људи који долазе у рад научних швиндлера... људи иначе одличних, али по дајаношњем писању једва да се могу уврстити у ред књижевника“. *Исто*, III, стр. 302. „Намера је... да се у садањем Лицеју споји Богословска школа и Војаничка академија, па потом да тако умножен Лицеј добије име универзитет, у ком би били ови факултети: Филозофски, Богословски, Православни и Технички. Нико не пита оће ли земља отуд имати какве користи... Дај Боже да ове намере буду земљи на добро, али ми се чини да све то друго ништа није, но грамзење за парадом, жеља за славом, тежња да се покажемо оно што нисмо“. Никола Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, стр. 37. „Матић (Димитрије) спомену Чехе, али Панчић (Јосиф) му добро примети да Чеси раде већ 400 година, па су истом недавно добили енциклопедију, а ми једва бројимо 50 година живота. Па какав је то живот?! Раскомадани у три-четири државе, без центрама и сиромашни, а уз све то неразвијени и несложни. Исправљајмо те мане; ту да има ко да нам помогне, а остало је само пућење без користи за народ“. Исти, *Дневник. Јавни живот*, II, стр. 136–137.

³¹ В.: Д-р Никола Крстић, Тестамент у: *Споменница...*

генерацији интелектуалне елите којој су припадали, они су највише били и људи цивилизације новца.³²

Као правник и историчар, Никола Крстић не би, можда, заслуживао интелектуалну биографију. После објављивања његовог осмотомног *Дневника* и његових могућих читања – та потреба се намеће. Њу, на свој начин, изражава и један од приређивача *Дневника*. Резимирајући свој поглед на Николу Крстића, Милош Јагодић каже: „Утисак је приређивача да значајно место у Крстићевим размишљањима о стању у Краљевини Србији заузима *проблем нефункционисања правне државе, односно непоштовања закона* (подв. Л. П.). Крстић је у томе видео главну препреку правилном развијању Србије и њеном напретку, а узроке је налазио у, по његовом мишљењу, превременом увођењу либералних установа у државни живот Србије. Тако је, на пример, сматрао да давање законодавне власти, макар и ограничене, Народној скупштини Уставом из 1869. године није одговарало ступњу политичке зрелости српског друштва. *Из недостатка те зрелости проистицало је стављање личних и страначких интереса изнад државних, па и само изигравање или непоштовање закона* (подв. Л. П.). Отуда је Крстић закључио, што је и саопштио краљу Александру, да је у Србији након укидања Устава из 1888. требало вратити уређење какво је постојало за време друге владе кнеза Михаила, пре усвајања Устава из 1869. године. Укупно узевши, *Крстићева размишљања садрже разложну критику постојећег стања у земљи и извесну дозу песимизма у погледу будућности земље* (подв. Л. П.).“³³

Николу Крстића је заокупљало питање политичке зрелости српског друштва, коју је он процењивао са становишта разума, владавине закона и општег добра. У погледу могућности да ове вредности преовладају у српском друштву и као основа за уједињење српског народа, који је живео у различитим културно-цивилизацијским круговима, он је био скептичан и са песимизмом је гледао на будућност земље, односно на њено излечење од оне „неке болести“.

У ствари, интелектуална биографија Николе Крстића показује да њему ни партијска независност или, како би он рекао, неутралност, ни лична материјална сигурност нису били довољни услови да се изрази. Била му је потребна још и слобода критичког, научног мишљења, чији је недостатак и компензовао вођењем дневника. На страницама дневника могао је да говори о властитим подељеностима у разним филозофским, историјским, друштвеним и политичким питањима, као што су: владалац

³² В.: Бојана Миљковић Катић, „Паметна марљивост и разборита штедња (критеријуми оптималног трошења прихода у визури високог државног чиновника у Кнежевини Србији)“, Округли сто *Дневник* Николе Крстића.

³³ Милош Јагодић, Предговор: Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, IV, стр. 6.

и владари династије Обреновића, насиље и држава, Обреновићи и народ, Словени и Немци, Србија и Русија, ратовање и ратови које је Србија водила, патријархално и модерно. И нарочито: стварност и могућности.³⁴ Размишљајући у тим процепима, Никола Крстић је показао мисаону дубину и способност предвиђања. Из перспективе од једног и по века они и не изгледају само као његови лични процепи. Он је само био свестан да не може рачунати на одговарајућу перцепцију својих размишљања код савременика: зато је и водио дневник. На тај несклад утицала су два чиниоца: порекло Николе Крстића и критичка позиција са које је он посматрао развој Србије. Међутим, ова два чиниоца се могу само условно раздвајати.

Посебности у односу према Србима из Аустро-Угарске у Кнежевини Србији опажали су и домаћи људи и странци.³⁵ Једни су покушавали да нађу узроке тој посебности, а други су се о узроцима само питали. Никола Крстић је о томе говорио на основу властитог искуства. Али и на основу искуства људи као што је био Ђорђе Натошевић,³⁶ око чијег доласка у Србију се и сам Крстић много ангажовао. Сва та искуства уверавала су Николу Крстића у то да је у питању непријатељски однос. Срби из Аустро-Угарске нису у Кнежевини Србији били сигурни, претила им је опасност изгона, а у свакој заплетеној ситуацији – на њима су се „ломила кола“. При томе се губио из вида њихов огроман удео у развоју Србије.³⁷ У земљи којој су недостајали писмени људи, место рођења претпостављано је знању и стручној спреми.³⁸ Посма-

³⁴ „Домаћи нам је живот запуштен, немамо села, но растурени по планинама домови, не познајемо угодности, суровост и неразвијеност опажамо на све стране. Једини је Београд и можда нешто Шабац и Смедерево налик на европске, и то мале, вароши; на другим је местима свакојако. Да се науке, знања и вештине и уметности развијају, треба да су још прилике удесне, иначе је напредак тежак и често немогућ. Но, све неће... људи да имају у виду, него лете по ваздуху“. Никола Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, стр. 44.

³⁵ В.: Живојин Жујовић, „Срби дошљаци и староседеоци“, *Сабрани списи Живојина Жујовића*, I, Београд, 1974; Павел Аполоновић Ровински, *Зачети о Србији 1868–1869 (Из путничких бележака)*, Нови Сад, 1994.

³⁶ Ђорђе Натошевић (1821–1887) био је доктор медицине, педагог, просветни радник, надзорник свих српских школа у Аустрији 1857–1861; школски референт за српске школе у Угарској. Уз велико ангажовање Николе Крстића, Влада је позвала Ђорђа Натошевића да дође у Србију. Његов рад је, међутим, кочен, а због својих критичких увида у стање школства у Србији био је отпуштен из државне службе.

³⁷ „Срби су из Аустрије били први учитељи, први државници, први воспитатељи, први трговци и занатлије, први, најбољи, свештеници у Србији; и те Србе треба истерати сад (јануар 1860. – Л. П.), јер се више не опажа да су они земљи и народу преко потребни. Па, осим свега, нека би се и протерали ти људи, па нека би и страдали они, али тиме се бешчисти сав народ и цепа се на двоје, баца се раздор међу народ, слабе му се силе, кидају се нужне свезе и доводи се, корак по корак, пропасти. Та и у овај мах, најодличнији део српског народа, тј. најизображенији, најученији, најкарактернији, најбогатији, најпатриотичнији и најбољи Срби живе у земљама Аустријског царства“. Никола Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, стр. 48.

³⁸ „Није ли се човек родио на десној обали Саве и Дунава, ма шта радио, не може да задобије чисто поверење људи овдашњих. Једва да се понекад уталочи мржња на Србе из Аустрије, а сад је, рекао бих, већа, но игда што је била. А ти људи, из Аустрије Срби, највише су

трајући и ову појаву са становишта општег добра, Никола Крстић је увиђао њене катастрофалне последице по јединство српског народа. Тражио је узрок и, заједно са образованим Србима из Кнежевине, налазио га, без икакве сумње, у интелигенцији, а не у народу.³⁹ Није се радило о конкуренцији јер Срби из Аустро-Угарске нису отимали хлеб Србима из Кнежевине. „Домаћи школовани људи ретко су одлазили у просвету или су у њој остајали само неколико година јер је професорска служба била лоше плаћена. Једино су ‚немачкари‘ почињали чиновничку каријеру као професори и обично је на том месту и завршавали“.⁴⁰ О чему се онда радило? Има ли Никола Крстић одговор на ово питање? Ако није изричит и више допушта да се његово становиште назире, „параграфлија“⁴¹ Никола Крстић на ово питање одговара целином свога *Дневника*.

Срби из Аустро-Угарске су били *пречани, немачкари, Швабе*, странци и туђинци, односно непријатељи, према супстрату Кнежевине Србије. Они су поседовали вредности (разум, закон, опште добро) које су тај патријархални супстрат (социјално, политичко, национално јединство) разарале. Да би се повукла граница према тим вредностима, да би се оне одбациле, било је потребно дискредитовати њихове носиоце. То исто важило је и за припаднике интелектуалне елите у Кнежевини Србији. Они су били етикетирани као *аустрофили, западњаци, издајници*, да би се дискредитовале њихове идеје о правној држави, личним правима, представничкој демократији и споразуму са балканским народима. Ово мишљење развило се унутар интелигенције. Инфериорна у односу на Србе из Аустро-Угарске и малобројну интелектуалну елиту у Кнежевини Србији, она је била супериорна у односу на народ чију је заосталост, свесно и несвесно, користила. И то не без цинизма.

учинили што се у Србији овај напредак учинио, који у народу, у држави, у грађанском поретку опажамо од ово тридесет година. И ти људи, који су се трудили око подизања школа, писања школских књига, простирања по народу знања и наука, уређивања државе, и кад 10 и 20 година овде живе и једнако су странци, једнако су Швабе. Може ли ту бити напретка?!“ *Исто*, стр. 21.

³⁹ Никола Крстић бележи свој разговор са Чедомиљем Мијатовићем (професор, писац, дипломата, један од вођа Напредне странке), који је припадао малобројној интелектуалној елити: „Ја му рекох да Натопшевић не зна за узрок што је отпуштен. Он је овде нов човек, није личност политичка, зашто су га пустили, Бог зна. Из тог разговора пређосмо на мржњу против Срба из прека; и он држи да је тој мржњи узрок што су они у образованости напреднији. Он ми рече да није чудо што прост народ мрзи на странце, али кад мрзе млађи људи из интелигенције, то се не да разумети. Хрђав је заиста то појав за наш напредак и нашу будућност да се данас, где је толика потреба уједињавања, прави та разлика по свим круговима овдашњим. Он ми рече да се ради да се сви официри, што из прека амо дођоше и што се у служби налазе, отпусте и да на том раде баш млађи официри“. *Исто*, *Дневник. Јавни живот*, II, стр. 69.

⁴⁰ Јасмина Миленовић, *Аним Чумић*, Београд, 2007, стр. 17.

⁴¹ „Позивање моје на законе даде повода те ме прозваше ‚параграфлија““. Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II, стр. 229.

„Веле“, пише Никола Крстић, „како се Радивој Милојковић, министар унутрашњих дела, приликом неког разговора о Натошевићу овако изразио: ‚Истина, није сасвим у реду шта с Натошевићем урадисмо, јер смо га звали. Али добро је што је то урађено, зато да и сви други знаду на чему су и да не живе у надању. Нека се зна да нећемо Швабе‘. Не могу да верујем у истинитост овог гласа, али нешто мора да је у ствари и све да буде тај глас посве измишљен, опет важан је зато што показује расположење духова“.⁴²

У исто време, Радивој Милојковић је народне посланике, са којима се „параграфлија“ Никола Крстић у Скупштини носио, сматрао „глупом масом“.⁴³ А Милан Ђ. Милићевић, који је касније, да би посланицима објаснио шта је железница, у Скупштини цртао две линије – „Кад је Натошевић донео машину за рачунање... се смејао, говорећи: ‚Шта ће то?‘“⁴⁴ У томе је и главни разлог песимистичног гледања Николе Крстића на будућност Србије. Јер, ако су прихваћене либералне установе, које су у потпуном нескладу са свешћу народа, а ни интелигенција нема развијенију свест, пречишћене тежње и прецизне појмове, како је могућ напредак?

Граница која је повлачена према Србима из Аустро-Угарске рефлектовала је, у ствари, једну другу поделу, поделу која је пролазила и кроз интелигенцију у самој Кнежевини Србији: на оне који су школовани у Русији и оне који су школовани на Западу. У политичким партијама, које су створене после стицања државне независности, ова подела је добила политички и идеолошки израз. Без обзира на то што је различито обележавана (радикали – либерали, напредњаци; русофили – аустрофили; словенофили – западњаци), ова подела је у свом средишту имала увек исто питање: карактер државе, односно начин уједињења српског народа. Никола Крстић није био, као што је речено, партијски опредељен, али је, ипак, био сврставан. И то на основу начела којих се држао у свом професионалном и јавном раду, то јест на основу вредности културно-цивилизацијског круга коме је припадао.⁴⁵

⁴² Исто, стр. 68.

⁴³ „Усмотревши ме, приђе к мени (Радивој Милојковић – Л. П.) па се, као што ми се учини, својски са мном поздрави. Питаше ме како је на Скупштини и кад му нешто укратко о Скупштини, рече ми: ‚Ви сте куражни и човек вам се мора дивити да сте имали, управ, стрпљења бавити се с оном глупом масом‘. Овако он карактериса скупштинаре! И доста умесно! Али, онда не разумем нашто је настало Намесништво, и он у њему, да заведу у земљи институције које нису за нас према ниској народној образованости и према оскудици у људима, који би колико-толико били кадри доносити суд о општим стварима“.

Исто, стр. 230.

⁴⁴ Исто, стр. 11.

⁴⁵ О разговору са Чедомиљем Мијатовићем: „Сагласни бесмо у томе да српски књижевници, што се учише у Русији, много шарлатанишу. Он рече како му се чини да ће скорим (писано после убиства кнеза Михаила а пре стварања првих политичких партија – Л. П.) настати борба између наших научењака што се на Западу и што се у Русији учише... Он ми после рече како зна да код русомана и радикалаца заиста нисам мила личност...“ Исто, стр. 68–69.

Крстић је имао критички поглед на развој Србије, наочито после убиства кнеза Михаила, када, с обзиром на личност кнеза, и постаје скептичнији.⁴⁶ Ни он, као ни други припадници малобројне интелектуалне елите, није могао да своје погледе изрази. Средина је била отпорна према критичком мишљењу и индиферентна према сазнањима до којих је долазила наука. Ограничења су долазила из заосталости народа, али из и интелигенције која једва да се разликовала од народа, а јављала се и у улози адвоката народа и у улози беспризивног судије у његово име.⁴⁷ Недостатак слободе да изрази своје погледе о развоју Србије друге половине XIX века, Никола Крстић је надокнађивао вођењем *Дневника*. Веровао је да ће његове белешке моћи „да послуже кад за материјал при писању историје“ тога доба.⁴⁸ Хоће ли оне то и моћи не зависи само од историографске вредности погледа њиховог аутора већ и од њихове перцепције и данас, у XXI веку, као и у другој половини XIX века, када је и настао осмотомни *Дневник* Николе Крстића.

⁴⁶ Кнез Михаило је на почетку своје владавине, после смрти кнеза Милоша, прокламовао следеће принципе: наследно кнежевство, закон као највиша воља, амнестија политичких криваца, знање као услов напредовања. За Николу Крстића то је био почетак доба просвећене владавине у Србији. В.: Латинка Перовић, „Личност кнеза Михаила на страницама *Дневника* Николе Крстића“, Округли сто *Дневник* Николе Крстића.

⁴⁷ У том погледу илустративно је писмо које је опозициони посланик Јеврем Марковић, брат Светозара Марковића и један од зачетника Народне радикалне странке, написао Николи Крстићу: „Београд, 10. новембра три сахата по подне. Чујеш Крстићу! Да будеш поштен у Скупштини! Немој да будеш безобразан као јутрос. Пази. Немој да се вучеш по оној соби ко пребијен пас, него држи своје место. Пази шта говориш. Јер те може свашта снаћи у мраку. Па ти тад неће помоћи ни онај, кој те тамо довео да лажете и да цедите. А, оћете новаца несретници једни. Па се не стиди јутрос твој дебели госа да иска повишицу буџета да се боље гојите. Овако ћеш поздравити и све оне фрактоње, оне репате мајмуне, који су као и ти. Пазите, јер наше око свуда бди. Него нека пукне, па куд пукне. Чујеш, Крстићу, узми се у памет и ти и ти твоји пајташи“. Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II, стр. 246.

⁴⁸ Исти, *Дневник. Јавни живот*, III, стр. 79.